

दूसरा मागास वर्ग (बि. पी. मंडल) आयोग एक दृष्टीक्षेप

Dr BALAJI P. MUNDE

गोषवारा:

केंद्रात जनता पक्षाचे सरकार स्थापन झाल्यानंतर, या आरक्षणाच्या अंमलबजावणीचे आश्वासन पूर्ण करण्यासाठी ओबीसी नेत्यांकडून दबाव वाढू लागला, तेव्हा हा दबाव टाळण्यासाठी या सर्व विषयाचा नव्याने अभ्यास करण्यासाठी नवीन आयोग नियुक्त करण्याचा घाट घालण्यात आला. २० डिसेंबर १९७८ रोजी तत्कालीन पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी संसदेत दुसरा मागासवर्ग आयोग नेमण्याची घोषणा केली. बी.पी. मंडल यांना या आयोगाचे अध्यक्ष केले गेले आणि त्यांच्यासमवेत या समितीत अन्य चार सदस्य आणि एक सचिव नेमले गेले. अध्यक्षांच्या नावे हा आयोग मंडल आयोग म्हणून ओळखला जाऊ लागला. याने २१ मार्च १९७९ रोजी आपले काम सुरु केले आणि ३१ डिसेंबर १९८० रोजी त्याचा अहवाल भारतीय राष्ट्रपतींना सादर केला.

Date of Submission: 15-06-2022

Date of Acceptance: 30-06-2022

प्रस्तावना:

काका कालेलकर आयोगाच्या अहवालावर झालेली टिका आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या विविध निर्णयांतुन योग्य तो बोध घेऊन मंडल आयोगाने अनेक स्त्रोतांकडून आकडेवारीचे संकलन केले. देशातील ४०६ जिल्ह्यांपैकी ४०५ जिल्ह्यांमध्ये सर्वसमावेशक सामाजिक व शैक्षणिक सर्वेक्षण करण्यात आले आणि या सर्वेक्षणात सर्वोत्कृष्ट तज्ज्ञ आणि विविध प्रतिभावंतांच्या मदतीने ही आकडेवारी गोळा करून ती आकडेवारी ३१ वेगवेगळ्या तक्त्यांमध्ये वर्गीकृत करण्यात आली. तज्ञांच्या उपसमितीच्या मदतीने, आयोगाने ११ असे निर्देशक शोधले ज्यांचे तीन भागांमध्ये वर्गीकरण केले गेले - सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक. सामाजिक श्रेणीमध्ये ४ निर्देशक होते ज्यांना तीन गुण निश्चित केले गेले होते. अशाचप्रकारे सामाजिक श्रेणीमध्ये एकूण १२ (४:३) याप्रमाणे गुण निश्चित केले गेले. तसेच शैक्षणिक श्रेणीमधील ३ चिन्हांसाठी दोन दोन गुण निश्चित करण्यात आले होते अशाप्रकारे या प्रवर्गात त्यांच्यासाठी एकूण ६ (३x२) गुण निश्चित करण्यात आले होते. आर्थिक श्रेणीमध्ये एकूण ४ निर्देशक निश्चित केले गेले आणि त्यांच्यासाठी एक एक गुण निश्चित केले. या श्रेणीमध्ये एकूण (४x१) निश्चित केले गेले. अशा प्रकारे एकूण तीन श्रेणींमध्ये एकूण ११ निर्देशकांचे एकूण २२ गुण निश्चित केले. या ११ निर्देशकांना सर्वेक्षणांतर्गत असलेल्या केंद्रशासित प्रदेश आणि राज्यांतील सर्व जातींना लागू करण्यात आले आणि ५०% किंवा त्याहून अधिक गुण मिळविणाऱ्या (११ गुण किंवा त्याहून अधिक) जातींचा सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गात समावेश करण्यात आला. इथे हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की ज्या जातीला एकूण २२ गुण प्राप्त होतील त्या जातीचे मागासलेपणाचे प्रमाण ११ गुण प्राप्त केलेल्या जातीपेक्षा जास्त असेल. परंतु कलम १५ (४) हे ओबीसी च्या सुचिचे वर्गीकरण करण्यास परवानगी देत नाही आणि AIR१९६३ SC६४९ बालाजी विरुद्ध म्हैसूर राज्य या खटल्यातील सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल' या दोन कारणामुळे आणि हा अहवाल सर्वसंमतीने दाखल न केल्यामुळे ओबीसींच्या सुचिच्या वर्गीकरणाचा पर्याय निवडण्यात आला नाही.

संशोधनाचे उद्देश:

- मागास वर्ग (ओबीसी) च्या कल्याणासाठी केंद्र सरकारने केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे
- दुसऱ्या मागास वर्ग आयोगाच्या कार्याचा आढावा घेणे

- दुसऱ्या मागास वर्ग आयोगाच्या अहवालाचा आणि शिफारशीचा आढावा घेणे

संशोधन पद्धती:

सदरील संशोधन हे पूर्णतः द्वितीयक तथ्यांवर आधारित असे संशोधन असून प्रयत्नांती उपलब्ध झालेल्या द्वितीयक तथ्यांचा उपयोग करून सदरील संशोधन पेपर तयार करण्यात आला असून त्याच पद्धतीने संबंधित तथ्यांची मांडणी केली आहे व संबंधित विषयाला न्याय देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या आयोगाकडे पुढील कार्ये सोपविण्यात आली होती:

1. सामाजिक आणि शैक्षणिक मागासवर्गीयांची व्याख्या व त्यांची ओळख पटविण्यासाठी निकष निश्चित करणे.
2. या निकषांच्या आधारे ओळखल्या जाणाऱ्या सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांच्या विकासासाठी प्रभावी उपाय सुचवणे.
3. कोणत्याही राज्य व केंद्र सरकारच्या धोरणात योग्य प्रतिनिधित्वापासून वंचित असलेल्या मागासवर्गीय नागरिकांना नोकरीतील आरक्षणाची आवश्यकता/ अनावश्यकता याची तपासणी करणे.

आयोगाने शोधलेली वस्तुस्थिती आणि त्या वस्तुस्थितिवर आधारित योग्य त्या शिफारशीसह भारतीय राष्ट्रपतींना अहवाल सादर करणे.

आयोगाने ओबीसींचा सामाजिक आणि शैक्षणिक मागासलेपणा निश्चित करण्यासाठी ठरवण्यात आलेले निर्देशक आणि निकष:

A. सामाजिक

- i. इतरांद्वारे सामाजिकदृष्ट्या मागास मानल्या गेलेल्या जाती/वर्ग
- ii. ज्या जाती/वर्ग आपल्या उपजिविकेसाठी मुख्यतः हाताने केल्या जाणाऱ्या कामाच्या मजुरीवर अवलंबून असतात अशा जाती/वर्ग
- iii. ज्या जाती/प्रवर्गातील ज्यांची गाव/खेड्यात राहणाऱ्या २५% महिला आणि १०% पुरुष यांचे विवाह १७ वर्षांपेक्षा (राज्याने लग्नासाठी निश्चित केलेले सरासरी वय) कमी वयात झाले आहेत आणि शहरात राहणाऱ्या १०% महिला आणि ५% पुरुष यांचे विवाह १७ वर्षांपेक्षा कमी वयात झालेले आहेत.
- iv. ज्या जाती/वर्गातील काम करणाऱ्या महिलांची सरासरी टक्केवारी राज्य सरासरीपेक्षा २५% पेक्षा जास्त आहे.

B. शैक्षणिक

- i. अशा जाती/वर्ग ज्यांची ५ ते १५ वर्षे वयोगटातील मुले कधीही शाळेत गेली नाहीत अशा मुलांची संख्या राज्य सरासरीपेक्षा २५% जास्त आहे
- ii. अशा जाती/वर्ग ज्यांची ५ ते १५ वर्षे वयोगटातील शाळा सोडणाऱ्या मुलांची संख्या राज्य सरासरीपेक्षा २५% जास्त आहे
- iii. अशा जाती/वर्ग ज्यामध्ये १०वी उत्तीर्ण लोकांची संख्या राज्य सरासरीपेक्षा २५% कमी आहे.

C. आर्थिक

- i. ज्या जाती/वर्ग ज्यांची सरासरी कौटुंबिक संपत्ती राज्याच्या सरासरीपेक्षा २५% ने कमी आहे.

- ii. ज्या जाती/वर्गातील कच्च्या घरात राहणाऱ्या सदस्यांची सरासरी संख्या राज्य सरासरीपेक्षा २५% ने जास्त आहे.
- iii. ज्या जाती/वर्गातील ५०% घरांचे पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत अर्धा किलोमीटरपेक्षा जास्त अंतरावर आहेत .
- iv. ज्या जाती/वर्गातील लोकांना जिवन जगण्यासाठी कर्ज घेणाऱ्याची संख्या राज्य सरासरीपेक्षा २५% ने जास्त आहे.

सामाजिक आणि शैक्षणिक निर्देशकांव्यतिरिक्त, आर्थिक निर्देशक देखील महत्त्वपूर्ण मानले गेले कारण ते सामाजिक आणि शैक्षणिक मागासलेपणाशी थेट जोडलेले होते. त्यामुळे सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले लोक आर्थिकदृष्ट्याही मागासलेले आहेत ही वस्तुस्थिती स्पष्ट आणि उघड करण्यात मदत झाली. मागासलेपणाचे निर्धारण करताना आयोगाने सामाजिक मागासलेपणाला सर्वाधिक गुण दिले आणि त्यानंतर शैक्षणिक मागासलेपणाला तर शेवटी आर्थिकदृष्ट्या मागासलेपणाला सर्वात कमी गुण दिले. मागासलेपणाच्या या तीन निर्देशकांचे गुणोत्तर १२:०६:०४ असे आहे. ज्याचे टक्केवारीमध्ये रूपांतर, सामाजिक ५४.५४%, शैक्षणिक २७.२७% आणि आर्थिक १८.१८% असे असेल. मागासलेपणाचे हे निर्देशक के सी वसंत कुमार विरुद्ध कर्नाटक राज्य (१९८५) या खटल्यातील निर्णयामध्ये न्यायमूर्ती चिन्नपा रेड्डी यांनी व्यक्त केलेल्या विचारांशी समरूप आहेत. मागासलेपणाच्या संदर्भात न्यायमूर्ती रेड्डी यांची मते पुढीलप्रमाणे आहेत - भारताच्या ग्रामीण समाजात सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती ही जातीच्या व्यवस्थेमध्ये अशा पद्धतीने गुंतलेली आहे की निसंकोचपणे असे म्हटले जाऊ शकते की गरिबीला जरी मागासलेपणाचे कारण मानले गेले तरी जातीला सामाजिक मागासलेपणाचे प्राथमिक कारण मानले पाहिजे. सामाजिक मागासलेपण हे निसंकोचपणे व्यक्तीच्या जातीशी जोडलेला असते. १९९२ मध्ये इंदिरा साहनी प्रकरणात (मंडल प्रकरण) न्यायमूर्ती सावंत यांनी स्पष्टीकरण दिले होते की, कलम १६(४) अंतर्गत 'मागास वर्ग' ला ओळखण्याचे साधन म्हणून आर्थिक निकष लावले जाऊ शकत नाहीत. कलम १६(४) नुसार मागासलेल्यांच्या आर्थिक मागासलेपणाचे कारण त्यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक मागासलेपण हेच असणार.

आयोगाने आपल्या सर्वेक्षणातून सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातून जमा केलेली आकडेवारी, १९६१ च्या जनगणनेचा अहवाल, देशभर निरंतर प्रवास करून प्राप्त झालेली खाजगी माहिती आणि आणि लोकांनी पुरवलेली माहिती, आकडेवारी आणि पुरावे, विविध राज्य सरकारांनी केलेल्या ओबीसींच्या राज्यस्तरीय याद्या या सर्वांची पडताळणी केल्यानंतर आयोगाने देशभरातील ओबीसींची राज्यवार यादी जाहीर केली त्यामध्ये ३७४३ जाती आणि समुदायांना समाविष्ट केले. यानंतर आयोगाने ओबीसींची एकूण लोकसंख्या मोजली असता ती अर्थातच ५२% झाली. यामध्ये हिंदू ओबीसींची टक्केवारी ४३.७% आणि धार्मिक अल्पसंख्याकांची लोकसंख्या ८.४% होती. आयोगाने ३० मंत्रालये आणि विभाग, २७ स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि त्यांच्या अधीनस्थ कार्यालये आणि १४ सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांत नियुक्त सर्व कर्मचारी, यांची जातवार आकडेवारी जमा केली आणि त्यामध्ये एससी, एसटी आणि ओबीसींचे प्रतिनिधित्व किती आहे याचे परिक्षण करण्यात आले.

मंडल आयोगाचा अहवाल आणि त्याच्या अंमलबजावणीच्या तीन दशकांनंतरही प्रशासकीय यंत्रणेतील उच्च जातींच्या वर्चस्वात कोणतीही विशेष उल्लेखनीय घट झालेली नाही. फक्त १५% लोकसंख्या असलेल्या उच्च जाती अजूनही प्रथम श्रेणी सेवांमध्ये ८९.६३%, द्वितीय श्रेणीच्या सेवांमध्ये ७१.१५% आणि तृतीय आणि चतुर्थ श्रेणी सेवांमध्ये ५६.६२% अशा प्रकारे सर्व श्रेणींमध्ये एकूण ६८.७४% जागा त्यांनी अजूनही काबीज केलेल्या आहेत.

देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ५२% लोकसंख्या असलेल्या ओबीसींचे प्रतिनिधित्व सर्व श्रेणीच्या सेवांमध्ये २२.५६% लोकसंख्या असलेल्या एसटी आणि एससी च्या लोकसंख्येपेक्षा कमी आहे. ओबीसींची ही दयनीय अवस्था असूनही, प्रस्थापित उच्चवर्णीय लोक ओबीसींच्या वैधानिक आणि लोकतांत्रिक हक्काचा अर्धा वाटाही (५२%) देऊ इच्छित नाहीत. आणि म्हणूनच जेव्हा व्ही.पी. सिंग सरकारने १९९० मध्ये मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा विशेषतः उत्तर भारतातील उच्चवर्णीय प्रस्थापितांनी कायदा व सुव्यवस्थेची गंभीर समस्या निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

मंडल आयोगाने आपल्या अहवालाच्या १३ व्या प्रकरणामध्ये ओबीसींच्या आरक्षण आणि आर्थिक सबलीकरणासाठी आर्थिक मदत, जमीन सुधारणा याबाबत अनेक शिफारसी केल्या त्यापैकी कांही महत्त्वपूर्ण शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत.

1. सर्वोच्च न्यायालयाचे विविध निर्णय आणि कलम १५(४) आणि कलम १६(४) नुसार एकूण आरक्षणाची मर्यादा ५०% पेक्षा जास्त असू शकत नाही - आणि अनुसूचित जाती/जमाती प्रवर्गाच्या आरक्षणाची २२.५% ची मर्यादा लक्षात घेत ओबीसींना सार्वजनिक सेवांमध्ये २७% आरक्षण देण्याची शिफारस केली जर त्यांची लोकसंख्या यापेक्षा दुप्पट असेल तर.
2. वरील आरक्षण सर्व स्तरावर पदोन्नतीमध्ये देखील लागू केले जावे.
3. सर्व खासगी उपक्रमांना/उद्योगांना, ज्यांना शासनाकडून काहीना कांही प्रमाणात आर्थिक सहाय्य मिळते, त्यांना त्यांच्याकडील कर्मचार्यांच्या नेमणूकांमध्ये वरील नियमांचे पालन करण्यास भाग पाडले पाहिजे.
4. ओबीसी विद्यार्थ्यांना केंद्र आणि राज्यातील वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि व्यावसायिक श्रेणीतील संस्थांमध्ये प्रवेशासाठी २७% आरक्षण दिले जावे.
5. केंद्र आणि राज्यातील ओबीसींच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र मंत्रालय असले पाहिजे.
6. हिमाचल प्रदेशातील गद्दीस, महाराष्ट्रातील नवबौद्ध, किनारपट्टीतील मच्छिमर, जम्मू-काश्मीरातील गुर्जर यासारख्या ओबीसींच्या अत्यंत मागासलेल्या समूहांच्या योग्य प्रतिनिधित्वासाठी, मतदारसंघांच्या पुनर्रचनेच्या वेळी, त्यांच्या दाट लोकवस्तीच्या क्षेत्रांचे स्वतंत्र मतदारसंघ तयार करावेत.
7. जमिन-सुधारणा कायद्याची असमाधानकारक, अर्धकुशल आणि वरवरची अंमलबजावणी लक्षात घेता, ग्रामीण भागातील उत्पादनांच्या रचनेत मूलभूत बदलांसाठी सर्व राज्य सरकारांना आधुनिक जमीन-सुधारणा कायदे करण्याची आणि त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी सूचना देण्यात याव्यात अशी शिफारस आयोगाने जोरदारपणे केली आहे.

राष्ट्रीय मोर्चाच्या सरकारमध्ये २ डिसेंबर १९८९ ते १० नोव्हेंबर १९९० या काळात व्ही.पी. सिंग पंतप्रधान असताना, त्यांच्या निवडणूक जाहीरनाम्यावर निष्ठावान राहून व्ही. पी. सिंगांनी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये सात ऑगस्ट १९९० रोजी सरकारी सेवांमधील नियुक्त्यांमध्ये ओबीसींचे आरक्षण अंमलात आणण्याची घोषणा केली. टेबल क्र. -५ आणि टेबल क्र. -६ मधील आकडेवारीनुसार प्रत्येक श्रेणीतील सरकारी सेवांमध्ये ओबीसींचे प्रतिनिधित्व १९९५ पासूनच पदोन्नतीमध्ये आरक्षण घेणार्या एसटी/एससी प्रवर्गातील लोकांच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे. मंडल आयोगाच्या शिफारशीनुसार व्ही.पी. सिंग, ओबीसींसाठी पदोन्नती, केंद्रीय शैक्षणिक संस्था आणि खासगी क्षेत्रातील आरक्षणाची व्याप्ती वाढविण्याचे धाडस करू शकले नाहीत. हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की कलम १६(४) आणि १६(४-अ) नुसार 'अपर्याप्त प्रतिनिधित्व' हीच पदोन्नतीमध्ये आरक्षणासाठी आवश्यक घटनात्मक अट आहे.. ना की मागासवर्गीयांमधील एसटी, एससी किंवा ओबीसीपैकी एखादे लेबल असने.

ओबीसींना २७% आरक्षण देणारा शासकीय आदेश जारी झाल्याच्या दिवशी व्ही.पी. सिंग यांनी संसदेत व्यक्त केलेली मते अत्यंत महत्त्वाची आहेत. त्या दिवशी त्यांनी जे मत व्यक्त केले त्याचा सारांश म्हणजे...

“आपण प्रतिभेबद्ध बोलतो... आपल्याकडे अशी कोणती व्यवस्था आणि व्यवस्थेची प्रतिभा आहे ? ज्या व्यवस्थेमध्ये ५२% लोकसंख्या असणाऱ्या समूहाला सरकारी नोकरीत फक्त १२.५% वाटा मिळतो. प्रथम श्रेणीच्या सरकारी नोकऱ्यांमध्ये ५२% लोकसंख्येचा वाटा केवळ ४.६९% आहे. म्हणजे निर्णय घेण्याच्या शक्ती संरचनेत त्यांचा वाटा/सहभाग लोकसंख्येच्या केवळ दहावा भाग आहे”.

“आम्ही संवेदनशीलपणे आणि जाणीवपूर्वक त्यांना निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घ्यायचे ठरवले आहे”, “त्यांना देशाच्या सत्ता संरचनेत भागीदार बनवायचे आहे. केवळ समाजातील विविध मागास घटकांसाठी आर्थिक लाभाच्या योजना तयार करून चालणार नाही तर त्यासाठी समाजाची रचना बदलली पाहिजे”. तत्कालीन पंतप्रधान व्ही.पी. सिंह यांचे हे विचार राज्यघटना तयार करणाऱ्यांनी राज्यघटनेचे काम सुरू करताना देशातील भौतिक परिस्थितीला बदलण्याचा आणि सामाजिक संरचनेमध्ये मुलभूत परिवर्तन करण्याचा जो संकल्प केला होता त्या संकल्पाप्रमाणेच आहेत. परंतु हे जातीच्या व्यवस्थेतील विशेषाधिकार प्राप्त सवर्ण तथा उच्च जाती आणि गैरओबीसींना पचले नाही.

मंडल विरोधी शक्तींना भडकावण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक मीडियाची भूमिका तर यापेक्षाही वाईट होती. असे म्हणतात की चित्रे शब्दांपेक्षाही वाईट असतात. प्रिंट मीडिया आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडिया या दोघांनी त्यातील सामाजिक न्यायाच्या मुद्द्याचे अत्यंत नुकसान केले. आत्मदहन करणाऱ्यांचे फोटो आणि व्हिडिओ वारंवार दाखवणे, महिला ओरडण्याचे आणि पंतप्रधान व्ही.पी. सिंहांना शिव्या देण्याचे, दिल्ली विद्यापीठाचे विद्यार्थी आणि पोलिसांमधील वाद तसेच व्ही.पी. सिंह यांच्याकडून माफी मागण्यास नकार दर्शविताना दाखवलेली दृश्ये यांचा अतिरेक करण्यात आला परंतु या सर्वांकडे व्ही. पी. सिंह यांनी दुर्लक्ष केले. आणि या सर्वांचा परिणाम म्हणून पंतप्रधान या नात्याने सर्व प्रकारची टीका, विरोध, तिरस्कार, राग, द्वेष या सर्वांना स्वीकारले. ज्या पद्धतीने वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया माध्यमातून दररोज प्रसारित केल्या जात होत्या त्या अतिशय उद्विग्न करणाऱ्या होत्या. याबाबत डॉ. के. सी. यादव यांनी आपल्या 'इंडियाज अनइक्विल सिटीजन्स' या पुस्तकात वर्णन केले आहे.

सारांश :

भाजपा आणि त्याची विद्यार्थी विंग अ. भा. वि. प. आणि युथ विंग 'युवा मोर्चा' तसेच सीपीआय आणि सीपीएमसारखे पक्ष आणि अडवाणी यांच्यासारख्या नेत्यांनीही दुतोंडी भूमिका घेतली. त्यांनी वर वर तोंडी स्वरूपात मंडलला पाठिंबा दाखवला परंतु पडद्यामागे त्यांच्या विरुद्ध काम केले. या राजकीय प्रतिभावंत लोकांप्रमाणेच शैक्षणिक जगत, वैज्ञानिक आणि इतर व्यावसायिकांनीही या चळवळीदरम्यान अत्यंत पूर्वग्रहदूषित भूमिका निभावली. शंभराहून अधिक विद्यापीठे आणि दिल्लीतील उच्चभू संस्थांनी पंतप्रधानांना एक निवेदन सादर केले व त्यांनी आपल्या भूमिकेवरून माघार घ्यावी व मंडल आयोगाच्या शिफारशीची अंमलबजावणी करण्याचा निर्णय मागे घ्यावा अशी विनंती केली. मंडल चळवळीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी आणि राम मंदिराकडे लोकांचे लक्ष वळविण्यासाठी २३ ऑक्टोबर १९९० रोजी गुजरात मधील सोमनाथ ते आयोध्ये पर्यंत रथयात्रा काढण्यात आली. तरीसुद्धा मागास समजल्या जाणाऱ्या जातींचे संघटन करून मंडल चळवळीने मतपेटीचे विभाजन केले आणि अतीमागास समजल्या जाणाऱ्या जातींतील अनेक उमेदवार त्यानंतर झालेल्या निवडणुकीत निवडून आले.

References:

- [1]. Government of India (Mandal Commission) report, New Delhi, 1980, Ibid. page 50-52.
- [2]. K. C. Vasant Kumar vs Karnataka state, A. I. R. 1985 SC 1495, page 1511-1512, para 40.
- [3]. Indira Sahani vs Union of India, 1992 Ibid page 245, para 491.
- [4]. Government of India, (Mandal Commission) report, New Delhi, 1980, Ibid.
- [5]. Statement of objects and reasons, 77th amendment in the constitution of India.
- [6]. Indira Sahani vs Union of India, 1992, Ibid. page 354-355 para 674.
- [7]. K. Krishnamurthy (Dr.) and others vs Union of India and others, (2010) 7 SCC 202.

- [8]. Andhyarjun T. R., Keshavanand Bharti case, Untold conflict between Parliament and Supreme Court of India, New Delhi, 2012, page 2-6.
- [9]. Kariya Munda report, (Second report), Law and justice in the matter of Companies, Department of Social Justice, Government of India, published report in 1999-2000, Mulnivasi Publication trust, published, New Delhi, 2001, page 13-14.
- [10]. The Hindu, newspaper, New Delhi edition, 16.10.2013.
- [11]. M. R. Balaji and others vs Mysore state and others, A. I. R. 1963 SC 649, page 662 para 31.